

nem úrbéres jellegű földek hovatartozását illetően az 1848-as törvényhozás abból az alapállásból indult ki, hogy minden nem bizonyítottan allodiális föld úrbéresnek minősítendő. Az 1848 szeptemberében hozott intézkedések a szőlődézsma eltörléséről ennek az alapelvnek jegyében születtek. A győztes ellenforradalom azonban ellenkező alapokon szabályozta a jobbágyszabadítás végrehajtását, így a szőlődézsma visszaillesztették, s az úrbéri pátenst csak azt engedélyezte, hogy azok a szőlőbirtokosok, akik nem ideiglenes vagy zálogszerződés alapján használták szőlőiket, saját erejükből megválthatják magukat.

A megváltás ügyét véglegesen rendező 1868:XXIX. törvénycikk a pátenst alapelvein nem változtatott, de kötelezővé tette a megváltást, s „országos közvetítést” rendelt el a dézsma kötelezettek által fizetendő váltásértéke törlesztésére, amelyet az évi szolgáltatások értékének hússzorosában állapított meg. Ezt a közvetítést a „jelzálogos váltásági kötvények” jelentették. A váltásértéke-tartozást jelzálog formájában betáblázták a törvény után a dézsma köteles tulajdonába kerülő szőlőre, s a tulajdonos adó formájában az „ország pénztárába” fizette a váltásértéke évi 5%-os kamatát a 1/2%-os kezelési költséget és a 2 1/2%-os tőketörlesztést. Ezzel az évi 8%-os törlesztéssel 22 év alatt szűnt meg a megváltakozók tartozása. A volt dézsma birtokosok a váltásértéke összegét az 5%-kal kamatozó váltásági kötvényekben kapták meg.

A szőlődézsma megváltása nem az egyedüli feudális maradvány volt, amit a tőkés fejlődés érdekében a kiegyezés után kellett rendezni. Az 1871:LIII. törvénycikk az úrbéri pátenstől eltérően megszüntette mindazon haszonvételeket (pálinkafőzés, korcsma-, bolt- és mészárszékállítási jog, a téglá- és mészégetéssel kapcsolatos földesúri jogok), amelyek a nemesi tulajdonnak mintegy kiegészítői voltak. Ugyancsak eltörölte a törvény az úrbéres birtokok feldarabolásával kapcsolatos még fennálló akadályozó rendszabályokat.

Meggyorsította a törvény a még le nem zárt úrbéri peres eljárásokat és birtokrendezéseket, amikor kimondotta, hogy a volt földesúr a törvény hatálybalépésétől számított egy év alatt köteles a legelő, nádas és erdő elkülönítése iránti pert megindítani. A 70-es évek elején a birtokrendezési eljárások meggyorsulása s a tagosítások előrehaladása elhárította az akadályokat a modern gazdálkodás útjából.

A még vitás úrbéri ügyek rendezése sorában szót kell ejtenünk az 1868: XXXIII. törvénycikkről, amely a jobbágyszabadítás előtt önerejükből megváltakozott jobbágyok és jobbágyszabadságok úrbéri kárpótlásának ügyét szabályozta. A törvény szerint – miután a többi jobbágy állami kárpótlással szabadult fel – azok, akik az 1840. évi törvény alapján önerejükől szabadultak fel, szintén jogosultak arra a kármentesítésre, ami a jobbágyszabadságukat veszített földesurakat egyébként megillette. A törvény igen nagy terhet vett le a váltságdíjokról és annak óriásira duzzadt kamatait sok helyen még fizető megváltakozott helységek válláról, de a legtöbb esetben nem nyújtott teljes kárpótlást, mert az örökváltság szerződések a megváltási díjat tekintve nem igazodtak a jobbágyszabadságkor államilag megszabott kármentesítési összegekhez. Nem rendeződött a kárpótlás kérdése abban a néhány helységben, amely már 1840 előtt megváltakozott (Nyíregyháza, Csáktornya, Sárospatak, Szentes, Szepes megyei falvak stb.). A törvény hatálya ezekre nem terjedt ki, és e városok és falvak sokszor még a század végén is nyögtek az olyan földekért fizetett váltság kamatait, amelyeket volt jobbágytársaik állami kárpótlással szereztek meg. Elutasította a törvényhozás a Jászkun-kerület lakóinak igényét is, akik úrbéres örökváltságnak tekintve a 18. századi redemptiót, a megváltakozás tőkéjét és kamatait az állammal szerették volna megfizettetni.

Nemcsak a korán megváltakozottakra és a jászkunokra nézve intéződtek kedvezőtlenül a dolgok az úrbéres viszonyok végleges rendezésekor, a hetvenes évek elején, hanem az ún. telepítvényesek számára is. Az 1873:XXII. törvénycikk a határozott időre szerződött telepítvényesek, kontraktualisták számára csak a belső telek megváltását tette lehetővé, s csak azok számára biztosította a külső birtokok tulajdonként való megszerzését, akik határozatlan időre szerződtek vagy szerződésük 1848. január 1-ével lejárt s azóta nem hosszabbították meg. A telepítvényesek ügyének ilyenén rendezésében a nagybirtok munkaerőigénye is szerepet játszott. Az elvesztett robotos jobbágykezek pótlására előnyösebb volt a külső birtokkal rendelkező s ezáltal munkaerejét áruba bocsátani nem tudó telepítvényest bérmunkássá, mint kistulajdonossá tenni.

A nagybirtok munkaerőigényének szempontjai miatt tartották fenn megoldatlanul a 90-es évekig a majorsági zsellérviszonyt is. Az 1896:XXV. törvénycikk a majorsági zsellérek esetében is lehetőséget teremtett tel-

kük és földjük megváltására az évi szolgáltatások értékének hússzorosára rúgó tőkével. Az úrbéres zsellérektől eltérően azonban a majorságiaknak nem járt földjük után sem legelő, sem erdő, s kihasítandó külsőségeik nem bonthatták meg volt földesuruk tagosított birtokának gazdasági egységét. A nagybirtok munkaerőigénye vezetett az éves, de legalább egyhónapos szerződésű mezőgazdasági munkások, a cselédek, jogviszonyainak szabályozásához is. Az 1878:XIII. törvénycikk a gazda és cseléd viszony meghatározásának patriarchális formáival valójában szorosabbra fűzte a cselédek függő viszonyát, mivel a cseléd számára a felmondás lehetőségét tulajdonképpen csak arra az esetre tartotta fenn, ha a gazda nem fizetné meg járandóságát. Hatóságilag is kényszeríteni lehetett viszont gazdájához való visszatérésre azt a cselédet, aki a törvénybe foglalt okok nélkül hagyta el munkaadóját.

A 70-es évek elején hozott agrárpolitikai intézkedések – a majorsági zsellérek ügyét kivéve – véglegesen lezárták a hajdani jobbágy-földesúri viszonyból megmaradt problémákat.

A dualizmus későbbi évtizedeiben azonban a hivatalos agrárpolitika is egyre inkább azoknak a befolyása alá került, akik a 48-as átalakulást és a „túl szabadelvű” agrárpolitikai intézkedéseket okolták a mezőgazdaság tőkés fejlődésében mutatkozó nehézségekért.

A 70-es évek végén, a székesfehérvári gazdakongresszuson zászlót bontó agrárius mozgalom, amely egyébként a mezőgazdasági nagyüzemek birtokosainak érdekvédelmét tekintette legfőbb feladatának a tőkés konkurenciaharcban, szakított a liberális birtokpolitikai elvekkel, s az államhatalmat is szerette volna a saját céljainak megnyerni. A birtokos osztály védelme ürügyén indított támadásait az ingatlan tőkén felülkerekedő „ingó tőke” és tulajdonosai, az ipari, kereskedő és banktőkések ellen, antiliberális eszmék propagálásával támasztotta alá.

A banktőke „karmaiba” kerülő kisbirtok esetében azonban a védelem csak jelszó volt. A nagybirtokos osztály viszont egyre többet tett annak érdekében, hogy birtokait az elaprózódástól, a széthullástól megmentse. Erre legalkalmasabb módnak a hitbizományok alapítása látszott. A hitbizományi törvény még a 18. században született, de a feudális viszonyok között olyannyira nem volt szükség rá, hogy 1848-ig alig néhány hitbizomány alakult. Amikor az 1869-ben hozott rendelet kiszélesítette a hitbizományi rendszert, egyre-másra születtek a szabad birtokforgalomból

kivett hitbizományok. Területük 1869 és 1893 között 563 ezer holdról 2348 ezer holdra növekedett, azaz megnégyszereződött. A hitbizományok, a kötött birtok többi formáival, a községi, állami, egyházi, közbirtokossági földekkel együtt – amelyek az ország egész területének egyharmadát jelentették – korlátozták a szabad birtokforgalmat, s ezáltal lehetetlenné tették, hogy a kereslet és kínálat szabályozó szerepe a földbirtok teljes területén érvényesüljön. A földre éhes parasztság e területeket nem vásárolhatta meg.

Az agrárius politikában sok szó esett a kis- és nagybirtokos közös érdekéről. A hivatalos statisztika is két alapvető csoportra osztotta a mezőgazdaságból élőket: birtokosokra és birtoktalanokra. Valójában azonban a százezer holdak birtokosa és a néhány holdas paraszt között széles szakadék tátongott, amelyet a személyes szabadság, a törvény előtti egyenlőség és a polgári átalakulás más – egyébként nagy előrelépést jelentő – vívmányai nem tudtak betemetni.

AZ AGRÁRTÁRSADALOM FEJLŐDÉSÉNEK ÚTJA

A korábbi évszázadok fejlődésétől is meghatározottan a jobbágyfelszabadítás után a magyar agrártársadalmat a feudális birtokmegosztás átmentése és megcsontosodása jellemezte. 1869-ben a földterületnek csaknem 57%-án voltak 100 holdnál terjedelmesebb birtokok, s arányuk a dualizmus fél évszázada alatt alig néhány százalékkal csökkent. Míg az agrártermelés egészére a nagyszámú agrárproletariátus súlya hatott nyomasztóan, a birtokos parasztságot a nagybirtok korlátozta.

A feudális birtokmegosztás átmentése a feudális tudat sokféle elemének átörökítésével járt együtt. A birtokosokra és proletárookra hasadt, bomló parasztságban – bár a gazdaöntudat sok keserűség forrása volt a napszámosok és a cselédek között – még sokáig élt az évszázados függés által megteremtett közös paraszti tudat is. Az „urak” világába még a gazdagodó, esetleg több száz holdas birtokot szerző volt jobbágyok is nehezen tudtak betörni, a kiegyenlítődés az azonos nagyságú birtokon gazdálkodó volt nemes, paraszt és tőkés bérlő között nagyon nehezen haladt előre. Pedig a jobbágyfelszabadítás után a parasztság fogalomköre sajátos módon kiszélesült, azok a földműveléssel foglalkozó rétegek (kisnemesek, hajdúk, jászkunok, határőrök stb.) is belekerültek, akik 1848 előtt nem

éltek feudális függésben. A jogi különbségek megszüntetése azonban nem jelentette a szemléleti azonosulást.

Könnyebben illeszkedett az új társadalom struktúrájához a még mindig hierarchikusan felépített agrártársadalom legfelsőbb rétege, a magyar nagybirtokos osztály. Számuk nem volt nagy, az 1000 holdnál nagyobb földdel rendelkezők száma ezres, a 10 ezer holdas latifundiumok urainak száma pedig százas nagyságrenddel mérhető volt, szemben a milliós birtokos parasztsággal. Társadalmi súlyukat, politikai hatalmukat azonban a századfordulóig csaknem csorbitatlanul megőrizték.

A 200–1000 holdas birtokosok – számuk a század végén mintegy 7 ezer volt –, a „történelmi középosztály” tagjai között akadtak feltörekvő vállalkozók, nagy karriert befutó politikusok, kiváló tudósok és értelmiségiek, s helyenként életképes üzemeket kialakító gazdák is, mégis a modern tőkés gazdálkodásra való átállás ezeknek okozott a legtöbb problémát. Munkaerővel a legrosszabbul voltak ellátva, az önkezelésű gazdaságvitelhez rendszerint nem rendelkeztek elég szakismerettel, tőkével és felszereléssel, a nagybérlők számára üzemük terjedelme nem volt elég, a kisparaszti bérletektől meg ők maguk viszolyogtak. Talajt vesztett tagjaik közül nemcsak a tehetségesek igyekeztek a bürokratikus államapparátus hivatali szobáiban „úri” mivoltukat megőrizni.

A közép- és nagybirtokos osztály társadalmi súlyát nemcsak az agrárnépességben, hanem az egész magyar társadalom szerkezetében megőrizte. Jól mutatják ezt a legtöbb adót fizetőkről készült ún. virilista jegyzékek, amelyek nemcsak a mezőgazdasági jellegű törvényhatóságok, de az ipariak és a városok egy részében is a legnagyobbak mutatják a földbirtokosok és bérlők arányát.

Az életmód szerint még többé-kevésbé egységes parasztság külön világ maradt, de osztályviszonyait tekintve nem volt egységes. Nemcsak a birtokosok és birtoktalanok között húzódott széles szakadék, de a birtokosok között a földdel és a többi termelőeszközzel való ellátottság mértéke is osztályszerű tagozódást teremtett.

A 70-es–90-es évek gazdag parasztsága, bár 50–100–200 holdas birtokai révén leginkább bekapcsolódhatott a tőkés árutermelésbe, még nem egyértelműen vállalkozó, „falusi burzsoáziává” alakuló réteg. A paraszti életmódból kitörni nem nagyon óhajtott, nem is volt rá sok lehetősége, így gazdálkodásában a hagyományos elemek domináltak. Föld-

birtokának terjedelme lehetőséget teremtett a paraszti szintű jólét fenntartására. A hatalom falun a gazdag parasztszűk csoportja kezében volt, s éltek is vele; jövedelmeik fokozását nem feltétlenül a pótlólagos befektetések révén, hanem rendszeresen foglalkoztatott alkalmazottaik, cselédjeik, napszámosaik munkaerejének kíméletlen kizsárolásával akarták elérni.

Vállalkozóbb szelleműnek tűnik a gazdag parasztság alsó vagy a középparasztság felső rétegét jelentő 30–50 holdas birtokosok csoportja, akiknek megélhetési gondjaik még nincsenek, s így felfelé törekvésüket a gazdálkodás szintjén a család eltartásának gondjai nem keresztezik. Különösen a Dunántúlon szembeötlő e réteg aktivitása, fogékonysága és hajlandósága az új bevezetésére. E jelenségek is óvatosságra intenek abban a kérdésben, hogy a földbirtok terjedelmét a paraszti differenciálódás vizsgálatában az egyedüli mércének tekintsük. Egy jól felszerelt 30–50 holdas gazdaság a piacok szomszédságában sokkal inkább folytathatott tőkés árutermelést, mint egy 100 holdas gyengén felszerelt üzem, a piacoktól távol.

Lehetnek árutermelő gazdaságok az igazi középparasztszűk, sőt a törpebirtokosok birtokában is, közöttük azonban a vállalkozói kedvet többnyire a megélhetési gondok ölik ki. Gazdaságuk vagy gyengén, vagy a birtok terjedelméhez képest túlságosan is bőven felszerelt s ez rontja munkájuk, igaerejük hatékonyságát. Életszínvonaluk alakulása a jó és rossz termékek függvénye, tartalékaik nincsenek, egy rossz esztendő után felvett bankkölcsön a család megélhetéséhez szükséges. Ha jó termés van, a megélhetésen túl megmaradó jövedelmet nem modernizálásra, hanem egy-egy újabb parcella megvásárlására fordítják, így akarnak a „veszélyes zónából” kikerülni.

A 2–3 holdas nyomorparcellán tengődők már nem birtokosok a szó gazdasági értelmében, hiszen önálló gazdálkodásra majdnem teljesen képtelenek, „birtokuknak” megélhetésük biztosításában nem sokkal van több szerepe, mint a napszámósok „részes” művelésbe kapott parcelláinak. Kétségtelen, hogy a jobbágyfelszabadítás végrehajtása ezt a réteget duzzasztotta fel a legjobban. Azoknak a zselléreknek az utódai ők, akik házzal, belsőséggel s egy-két holdnyi külsőséggel már a felszabadítás előtt is rendelkeztek, s a kiosztott legelők gyors feltörésével igyekeztek „gazdaságukat” szélesíteni.

Köztük és a falu hierarchiájának csúcsán álló gazdag parasztok között még a 70-es években is igen erős ellentét feszült, főleg azokban az alföldi helységekből, ahol a tekintélyes nagyságú közföldek – rendszerint legelők – felosztását szerették volna elérni, de ezt a falu vezetői megakadályozták. A törpebirtokosok legnagyobb része már alig különbözött a mezőgazdasági bér munkástól, mégis közöttük is sokféle felfelé törekvő, vállalkozó típusú birtokos is akadt. Mindenekelőtt a városok fogyasztópiacának előnyeit kihasználó gyümölcs- és zöldségkertészek, szőlőtermelők, az ipari növények termelésével próbálkozó, gyakran saját földdel nem is rendelkező dohányosok, akiknek munkája az átlagosnál nagyobb szakértelmet kívánt. E speciális rétegeknek nagy szerepük volt az intenzív kultúrák elterjesztésében.

A birtokosság felfelé egyre szűkülő piramisához a széles talapzatot a birtoktalanok tömegei biztosították.

Az agrárproletár állapotnak is megvan a maga hierarchiája a szakértelmet kívánó, szinte már a városi proletár öntudatával rendelkező kubikos-tól a „köpködők”, a munkaerőpiacok munkára váró alkalmi napszámosáig. A legnagyobb gond a megélhetés. Az egész évi kenyeret ráadásul igen rövid idő alatt, megfeszített munkával kell megkeresni, hogy aztán a téli hónapokban csak irigykedve nézzék az uradalmak cselédnépét, akiknek legalább egész évi munkájuk biztosítva van. A cselédeletmód mégsem túlságosan vonzó, mivel az egykori jobbágyi függés emlékeit idézi.

Az agrártársadalom belső hierarchiája tájegységek szerint is jelentős eltéréseket mutatott. Az északi és északkeleti hegyvidék szűk határu falvaiban általában gyenge a gazdag parasztság, már csak amiatt is, mert a gazdagparaszti szinthez itt jóval több földre lett volna szükség, mint a termékenyebb sík vidéken. Ugyanakkor a hajdani úrbérrendezés eredményeként a jobbágytelek e falvakban lényegesen kisebb terjedelmű volt, mint az Alföldön. Az egésztelkes jobbágy ősök is csak az alföldi középparasztok szintjén voltak földdel ellátva, utódaik a birtokaprózódás kérlelhetetlen törvényei folytán még mélyebbre sülyedtek. Nagy létszámú volt viszont a középbirtokosság, amely a gyenge földeken még a legnagyobb befektetésekkel is nehezen állta volna a versenyt a dunántúli vagy alföldi birtokosokkal.

Az Alföld nagy parasztvárosaiból és falvaiból viszont éppen ez a nemesi eredetű középréteg hiányzik, helyét az egykori szabad helységeknél koráb-

ban az intelligenciába felszívódott tagjai veszik át. Ügyvédként, orvosként, gazdatisztként szereznek több száz holdas birtokokat. Melléjük ugyancsak a vidéken, de a Dunántúlon is felnő a feudális kor igazi falusi burzsoáziája, a korcsmárosok, a regálebérlők, a gabona- és marhakereskedők földhöz visszatérő rétege, akik a zsidó bérlőkkel együtt, a földbérletből gazdagodnak meg s gyakran tulajdonként is terjedelmes birtokokat szereznek.

A vázolt hierarchia szerint elhelyezkedő, az ország lakosságának még 1890-ben is mintegy kétharmadát alkotó tízmilliós tömeg belső társadalmi mozgását a rendelkezésre álló adatok alapján nagyon nehéz megrajzolni. Tulajdonképpen a mezőgazdaságból élők számának meghatározásánál is – mint a korábbiakban láttuk – sokszor becslésekre vagyunk utalva. Még ingoványosabb területre tévedünk, ha a birtokosok körében lezajló változásokat akarjuk nyomon követni.

A legnagyobb létszámú tömeget, az agrárproletariátust vizsgálva bizonyos belső változások mégis megállapíthatók. Csaknem bizonyosra vehető, hogy a birtokosok közé törekvő egykori zsellérek második, s a 90-es évekre már kialakuló harmadik generációjából igen soknak nem sikerült a megkapaszkodás, s visszazuhan az agrárproletárok tömegébe. A földtelenek számának felduzzadása mégis csak a 90-es évekre válik igazán nyomasztóvá, mert a nagy közmunkák lezáródása után a sok százezres kubikos réteg zöme ekkor kénytelen ismét egész évben a mezőgazdaságban munkát keresni. A gépesítés bizonyos előrehaladása miatt éppen azok a vidékek igényelnek kevesebb munkaerőt, amelyek a legnagyobb termőterülettel rendelkezvén, a legtöbb munkást foglalkoztathatnák. Az ipar elszívó hatásának csekély érvényesülése így löki a feleslegessé váló tömegeket a „nyomor országútjaira”, a kivándorlásba.

A birtokos parasztság tőkés fejlődésének legfontosabb eleme a polarizáció, a falusi burzsoázia és a proletariátus kialakulása elméletileg tisztázottnak tekinthető. A folyamat magyarországi jelentkezését mégis nehéz vizsgálni, mert az összefoglaló statisztikák erre kevés lehetőséget nyújtanak. Az azonban bizonyos, hogy a birtokos parasztot felülről a feudális eredetű nagybirtok, alulról már a jobbágyszabadításkor is nagy tömegű agrárproletariátus határolta be. A birtokos parasztság felbomlása során tehát nem kialakult, hanem megnövekedett az agrárproletariátus. Az 1870. évi népszámlálás adatai szerint 1 718 774 földbirtokossal és bérlővel szemben 2 698 800 gazdatiszt, éves szolga és napszámos foglalkozott

föld- és erdőműveléssel, azaz az agrárnépességnek 61,1%-a már ekkor is bér munkás, illetve alkalmazott volt. Arányuk két évtized alatt a családi kisegítőkkal együtt 68,3%-ra nőtt, de ez utóbbiak nélkül is 59% volt. A családi kisegítők egy része (feleségek, felnőtt gyermekek), akiket 1870-ben nem tudni milyen kategóriában írtak össze, kétségkívül nemcsak a családi gazdaságban dolgozott, hanem a kis- és törpebirtokosok esetében alkalomadtán bér munkát is vállalt, így részben a bér munkásokhoz is számítható. Ezek alapján legalább annyi megállapítható, hogy a mezőgazdasági bér munkásréteg 1890-ben nem volt kisebb arányú a földművelők között, mint 1870-ben.

A népszámlálások – óvatosan használandó – tanúsága szerint 1870 és 1890 között a birtokosok és bérlők száma 105 ezerrel (6,2%-kal) csökkent. Ha hinni lehet a statisztikának, 20 év alatt ennyien hullottak ki a birtokos parasztek közül s kerültek az agrárproletárok tömegébe. Az adatok értékelésében azonban óvatosságra int, hogy a közel egykorú üzemsztatisztikák a mezőgazdasági üzemek számának növekedéséről tanúskodnak. (1869 és 1895 között csaknem 300 ezerrel.) Üzem és birtokos nem azonos kategóriák, hiszen egy birtokosnak több mezőgazdasági üzeme is lehetett, de ez éppen a döntő többséget alkotó parasztbirtok esetében volt a legkevésbé valószínű. A nem parasztbirtokos lakosságnak pedig a vizsgált időszakban aligha volt annyi mezőgazdasági üzeme, hogy a változások tendenciáját ellentétre fordította volna.

A feltételezett polarizáció vizsgálatára így, részben az adatok ellentmondásossága, részben a birtokaprózódás társadalmi mozgásokat elfedő volta miatt kevés lehetőség nyílik.

Az egy-egy helységekre vonatkozó vizsgálatokból a változások három tendenciája mégis kielemezhető. A hagyományosan gazdálkodó, piactól elzárt vidékeken a birtokstruktúra csaknem változatlan marad, még a birtokaprózódásnak is kevés nyoma van. A másik tendencia a nagyarányú elaprózódással a parasztság általános szegényedését s egy részének az agrárproletariátusba süllyedését mutatja, anélkül, hogy az ellentétes póluson számottevő gazdag paraszt váltódna ki. Végül a harmadik tendencia a felbomlás klasszikus útját mutatja, egyik oldalon a kisszámú falusi burzsoáziával, a másikon növekvő számú proletariátussal.

E tendenciák sokoldalú elemzése, az agrárnépesség társadalmi fejlődésének részleteire is kiterjedő vizsgálata azonban még a jövő feladata.

IV. FEJEZET

A NÉPESEDÉS ÉS A TÁRSADALMI SZERKEZET VÁLTOZÁSAI

1. A NÉPESSÉG NÖVEKEDÉSE ÉS MOBILITÁSA

A DEMOGRÁFIAI ÁTALAKULÁS

A gazdasági növekedéssel szoros kölcsönhatásban fontos változások mentek végbe az ország lakosságának demográfiai magatartásában. Egyrészt meggyorsult a természetes szaporodás üteme, másrészt megnövekedett a földrajzi és társadalmi mobilitás, s ennek következtében jelentősen átalakult a népesség települési és foglalkozási struktúrája.

A 19. század második felében fokozatosan meggyorsult a népesség növekedési üteme. Az átlagos évi növekedési ütem 1787 és 1850 között 5,5 ezrelék volt, 1850 és 1857 között 6,2 ezrelék, 1857 és 1869 között pedig 9,4 ezrelék. Magyarország lakossága 1850-től 1866 végéig 11,6 millióról 13,3

46. táblázat

Magyarország lakosságának növekedése (1850–1890)
(Horvátország és Fiume nélkül)

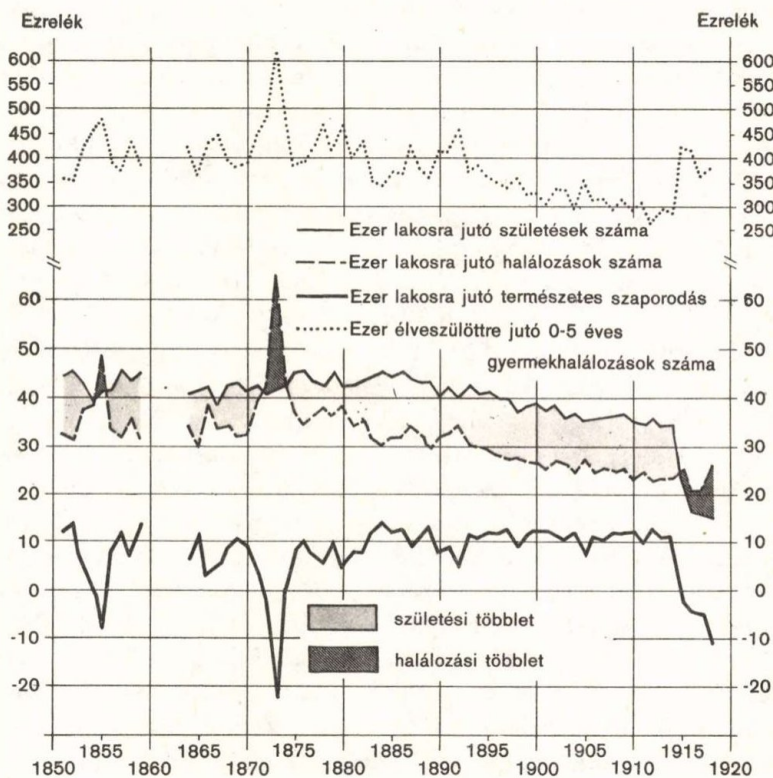
Év	Polgári népesség	Növekedés	Növekedés %	Átlagos évi növekedés, ezrelék		
				Magyar- ország	Horvát- ország	Ausztria
1850*	11 554 377					
1857*	12 067 183	512 806	4,44	6,2	5,3	5,5
1857	12 124 304	—	—	—	—	—
1869	13 561 245	1 436 941	11,85	9,4	10,0	8,7
1880	13 728 662	167 377	1,23	1,1	2,7	7,6
1890	15 133 494	1 404 872	10,23	9,8	14,5	7,6
1850 – 1890		3 524 000	30,36	6,6	8,3	7,6

* Muraköz nélkül

millióra, 1871 végéig pedig 13,8 millióra növekedett. Ez a viszonylag gyors népességnövekedés azonban egyelőre még nem bizonyult tartósnak. 1869 és 1880 között a növekedés évi átlaga visszaesett 1,1 ezrelékre, s ez a minimális növekedés is lényegében az első két évre esett. 1880 után az átlagos növekedési ütem ismét elérte az évi 9,8 ezreléket, s most már tartósan meg is maradt ezen a viszonylag magas szinten, annak ellenére, hogy a kivándorlási veszteség jóval nagyobb volt, mint az előző évtizedekben.

A 46. táblázatból jól látható, hogy milyen nagy törést eredményezett a magyarországi népesség növekedésében az 1870-es évek elejének demográfiai katasztrófája. Ezért – bár a népesség növekedési üteme már az 1860-as években gyorsuló tendenciát mutatott – csak az 1880-as évektől beszélhetünk Magyarországon „demográfiai forradalomról”, vagyis a hagyományos demográfiai modellről a modern ipari társadalmakra jellemző népesedési modellre való fokozatos és végérvényes átmenetről. Az 1880-as évek elejéig terjedő időszakra országos átlagban még a hagyományos demográfia uralma a jellemző – bár egyes vidékeken, főleg az ország nyugati megyéiben, már kezdetét vette az átmenet – s annak minden lényeges ismervét megtalálhatjuk a népesedési viszonyokat leíró adatokban: az európai viszonylatban igen magas nyers születési és halálozási arányszámot, a halálozási arányszám erős ingadozását a magas átlagérték körül, valamint a periodikusan visszatérő demográfiai válságokat, egy vagy több éven át mutatkozó halálozási többlettel. 1851 és 1882 között 28 évre vonatkozóan vannak országos szintű adataink: ezek közül négy évben volt halálozási többlet (1854–55, 1872–73), a természetes szaporodás 6 évben nem érte el az 5 ezreléket, s csak 7 évben haladta meg a 10 ezreléket. Az egész időszak átlagában a nyers születési arányszám 42,9, a halálozási arányszám pedig 37,1 ezrelék volt, a természetes szaporodás évi átlaga – 5,8 ezrelék – tehát nem volt több, mint a század első felében. Az 1854–55-ös kolerának 170 ezer, az 1866–67-esnek 70 ezer halálos áldozata volt a – valószínűleg nem teljes – hivatalos kimutatások szerint. Az utolsó „középkori típusú” demográfiai katasztrófa 1872 és 1874 között sújtotta az országot: az utolsó nagy kolerajárványt – amelynek hivatalosan 189 ezer halálos áldozata volt, a valóságban azonban ennél jóval több – több éven át tartó rossz termés és egyes vidékeken éhínség kísérte. A halálozási arány 1873-ban elérte a 65 ezreléket, s ebben

az évben a halálozási többlet meghaladta a 300 ezret. 1872–74-ben a halálozások száma félmillióval több volt, mint az évtized „normális” éveinek átlaga: végeredményben ennyi áldozatot követelt az utolsó hagyományos típusú demográfiai válság. Az ország lakossága csak az 1870-es évek végére érte el ismét az 1871-es létszámot, de a keleti és délkeleti országrészek csak a 80-as évek végére heverték ki a katasztrófa következményeit. 1869 és 1880 között az ország 63 vármegyéje közül 15-ből jelentettek több halálesetet, mint születést (valamennyi az ország keleti felében). Az 1880-as népszámlálás 34 megyében (valamennyi északon és keleten) talált kevesebb lakost, mint az 1869. évi összeírás. 1880 és 1890

12. ábra
 A népesedés fontosabb mutatóinak alakulása Magyarországon
 (1851–1918)

között viszont már egyetlen megyében sem volt halálozási többlet, s csak két megyében csökkent a népesség (Szepesben és Mosonban), mindkettőben a nagyarányú elvándorlás miatt. A természetes szaporodás korszakunkban különösen gyors ütemű volt az alföldi megyékben (Csongrád, Csanád, Bekés, Szolnok, Heves, Hajdú, Pest), a Dunántúlon Fejérben és Sopronban, északkeleten pedig Máramarosban. A természetes szaporodás üteme mélyen az országos átlag alatt maradt Baranyában, Hontban, Krassó-Szörényben és egész Erdélyben.

1874 után egészen az első világháborúig nem volt többé halálozási többlet, sőt 5 ezrelék alatt is mindössze két esztendőben (1878, 1880) maradt a természetes szaporodás értéke. A tömegpusztító járványok és éhínségek legyőzése – 1873 után már nem volt nagyobb kolerajárvány, s az 1880-as évek végére a kötelező újraoltás bevezetése révén a himlőt is sikerült visszaszorítani – már a demográfiai átalakulás első szakaszát jelentette. Ezt hamarosan, szinte összetorlódva követték a többi szakaszok is: a nyers születési arányszám átmenetileg valamit emelkedett (44–45 ezrelékre), s az 1880-as években kezdetét vette a halálozási arányszám tartós és fokozatos csökkenése. A demográfiai olló hirtelen szétnyílt: 1883 és 1914 között a természetes szaporodás évi átlaga 11,3 ezrelék volt, s a 32 évből csak 6 esetben maradt 10 ezrelék alatt, de a 13 ezreléket is csak 3 évben haladta meg. Ez a körülmény arra mutat, hogy a demográfiai átalakulás Magyarországon az európai országok többségétől eltérő, sajátos – de korántsem egyedi – formák közt ment végbe. Az átalakulás országos méretekben viszonylag későn – a nyugat-európai országokhoz képest csaknem egyévszázados késéssel – indult, de különböző szakaszai, amelyek Nyugat-Európában több évtizedre elhúzódva követték egymást, nálunk igen rövid időszakokra zsúfolódtak össze, sőt szinte egyidejűleg jelentkeztek. A demográfiai olló az 1880-as évek elején szétnyílt, de nyílása ezután nem szélesedett tovább, hanem mindvégig közepes mértékű maradt. A demográfiai átalakulás legfontosabb szakasza – amely a tulajdonképpen népesedési „robbanást” eredményezi –, midőn a halálozási arány folyamatos csökkenése mellett a születési arány még egy ideig változatlanul magas szinten marad, nálunk igen rövid időre, alig néhány évre szűkült össze. Már az 1880-as évek második felében kezdetét vette a születési arányszám trendszerű csökkenése, s ettől kezdve a születési és a halálozási görbe nagyjából párhuzamosan haladt lefelé. Az átmenet ennek következtében

nem járt olyan hirtelen népességnövekedéssel, demográfiai „robbanással”, mint korábban Angliában, Németországban, a skandináv országokban, vagy a századfordulón a Balkánon és Oroszországban. A természetes szaporodás üteme európai viszonylatban közepes volt: felülmúlta Ausztria, Olaszország, Spanyolország, Belgium és Franciaország természetes szaporodásának ütemét, a többi európai országtól azonban elmaradt.

47. táblázat

A népesedés nyers mutatószámai az Osztrák–Magyar Monarchiában
(évi átlagok, ezrelékben)

Év	Magyarország			Horvátország			Ausztria		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
1851–59	43,3	36,0	7,3				37,7	31,9	5,8
1864–70	41,9	33,9	8,0				38,3	30,8	7,5
1871–75	42,8	45,2	–2,4	42,7	47,5	–4,8	39,3	32,5	6,8
1876–80	44,0	36,5	7,5	45,0	36,0	9,0	38,7	30,4	8,3
1881–85	44,3	33,1	11,2	44,4	31,4	13,0	38,2	30,1	8,1
1886–90	43,4	32,1	11,3	44,1	30,4	13,7	37,8	28,9	8,9
1891–95	41,6	31,6	10,0	42,4	33,7	8,7	37,4	27,9	9,5
1896–1900	39,2	27,6	11,6	40,9	29,7	11,2	37,2	25,5	11,7
1901–05	37,0	26,2	10,8	39,6	27,4	12,2	35,7	24,3	11,4
1906–10	36,3	24,9	11,4	39,5	26,1	13,4	33,7	22,4	11,3
1911–14	34,9	23,6	11,3	36,6	25,5	11,1	30,8	20,9	9,9

1 nyers születési arányszám

2 nyers halálozási arányszám

3 természetes szaporodás

A demográfiai átalakulás megindulásakor Magyarországon – a kelet- és délkelet-európai országokhoz hasonlóan – a nyers születési és halálozási arányszám magasabb volt, mint Nyugat- és Észak-Európában a demográfiai forradalom előtti periódusban. Magyarországon a születési arányszám csak 1898-ban süllyedt végleg 40 ezrelék alá, a halálozási arány görbéje pedig 1883-ban szállt 35, 1895-ben 30 ezrelék alá.

Az európai viszonylatban rendkívül magas halálozási arányszám fő oka az igen nagy, még teljesen középkori méretű csecsemő- és gyermekhalandóság volt. Ezer élveszülettre az 1850-es években 253 egy éven aluli és 158 egy és öt év közötti halott esett. Az 1870-es években még rosszabb volt a helyzet: a csecsemőhalandóság mértéke 283 ezrelék, a gyermek-

halandóságé 173 ezrelék volt (az európai átlag ekkor 192, illetve 125 ezrelék). 1891–95-ben még mindig az 1850-es évek nagy gyermekhalandóságával találkozunk, s ez azt jelentette, hogy 1000 élveszülött közül 253 nem érte meg az első, 399 pedig az ötödik születésnapját. Csak a 19. század utolsó éveiben kezdett tartósan csökkenni a csecsemő- és gyermekhalandóság, de az európai országok közül még 1914 előtt is csak Oroszországban találkozunk nagyobb gyermekhalandósági arányszámokkal, mint nálunk. A kolerát és a himlőt az 1870–80-as években sikerült visszaszorítani, a járványos gyermekbetegségek (a diftéria, a kanyaró, a vörheny és a szamárhurut) azonban továbbra is változatlan, sőt növekvő mértékben szedték kis áldozataikat. A felnőttek halandósága tekintetében is két Európa rekorddal „dicsekedhetett” Magyarország: a korabeli Európában nálunk volt a legnagyobb a tbc-ben elhaltak arányszáma, s a magyarok körében volt a legnagyobb az öngyilkosságok gyakorisága.

Egyrészt a halandósági és az egészségügyi viszonyok fokozatos – bár lassú – javulását, másrészt az e téren Európa és a Monarchia nyugati felével szemben mutatkozó számottevő elmaradást tükrözik a halálozási táblák adatai. Az 1840-es években ezer élveszülött közül csak 471 érte meg a 10., s csak 418 a 20. életévét. 1900–1901-ben ezer férfi közül 618, ezer nő közül 661 érte meg 10. születésnapját. A tizedik évüket elérők arányszáma ugyanekkor Ausztriában a férfiaknál 660, a nőknél 690 volt, Franciaországban 759, illetve 786, Svédországban 845, illetve 865, de Oroszországban csak 526, illetve 558. A születéskor várható átlagos élettartam az 1840-es években Magyarországon 24,2 év volt, az 1860-as években 29,4 év, 1900–1901-ben pedig a férfiaknál 36,6, a nőknél 38,2 év (Ausztriában ugyanekkor 39,1, illetve 41,1 év, a nyugati és észak-európai országokban 50 év felett, de Oroszországban csak 31,4, illetve 33,4 év).

Sajátos, Európa és a Monarchia nyugati felétől eltérő demográfiai magatartás rejlik a magas magyarországi születési arányszámok mögött. Magyarország nyugati határán egy nevezetes demográfiai választóvonal húzódott, Európát és a Habsburg-monarchiát két félre osztva. E vonaltól nyugatra az emberek általában későn házasodtak, s viszonylag nagy volt azoknak a száma, akik egyáltalán nem léptek házasságra. Európa keleti és délkeleti felére viszont az általános és korai házasság és a házasságban nem élők viszonylagos ritkasága volt jellemző. 1880-ban Magyarországon a 15 éven felüli népességnek 24%-a volt nőtlen vagy hajadon, Ausztriában

48. táblázat

Túlélési tábla. Ezer élveszületett közül elérte a megjelölt életkort

	1 év	5 év	10 év	20 év	40 év	60 év
Magyarországon						
1837 – 1846	712	535	471	418	311	166
1860-as évek	742	547	523	478	386	253
1900 – 1901						
férfiak	769	661	628	594	504	349
nők	803	692	656	612	502	358
1900 – 1901						
Magyar többségű megyékben						
férfiak	768	664	635	602	509	351
nők	803	694	663	618	509	371
Szlovák többségű megyékben						
férfiak	766	632	597	564	466	286
nők	810	674	636	597	501	321
Román többségű megyékben						
férfiak	779	661	614	573	481	334
nők	807	682	635	583	471	319
Horvátország 1900 – 1901						
férfiak	791	650	612	579	485	326
nők	821	675	633	587	472	314
Lajtántúl 1901 – 1905						
férfiak	768	682	656	632	537	364
nők	810	714	690	653	549	398

39%-a, a legtöbb európai országban pedig 40% felett volt ez az arányszám. A 25–30 éves nőknek nálunk csak 10,3%-a volt hajadon, Ausztriában 37,3%-a, a többi európai országokban pedig 35 és 50% közötti arányszámokkal találkozunk, kivéve Oroszországot és a Balkánt, ahol az ilyen korú hajadon nők arányszáma a 10%-ot sem érte el. A házassulók átlagos életkora szintén csak Oroszországban és a Balkánon volt alacsonyabb, mint nálunk, ahol a nők átlagos házasságkötési kora 1880-ban és 1890-ben egyaránt 20,6 év volt. Az ország nyugati és északi megyéiben az országos átlagnál idősebb, az alföldi és a keleti megyékben pedig fiatalabb korban kötöttek házasságot. Magyarországon az 1850-es évek átlagában a háza-

suló nők 48,6%-a volt 20 éven aluli, a vőlegények 52%-a pedig 24 év alatti. A Lajtántúlon ugyanekkor a fiatalon házasodó nők arányszáma csak 18%, a férfiaké 25% volt. A század második felében mindkét országban valamivel csökkent a fiatal korban házasulók arányszáma, de a két ország közötti eltérés nagyságrendje változatlan maradt.

Az Európa keleti és délkeleti felére jellemző általános és korai házasság a jelek szerint összefüggésben volt a hagyományos családi, háztartási és termelési struktúrák szívós továbbélésével, viszonylag lassú felbomlásával. A 19. század második felében Magyarország számos vidékén még éltek a nagycsaládi szervezet maradványai. Ilyen esetekben közös fedél alatt, közös háztartásban együtt élt, a közös vagyont osztatlanul birtokolta és közösen gazdálkodott három nemzedék: a gazda, annak fiai feleségeikkel és azok gyermekei. Ez a nagycsaládi szervezet, valamint a magyar öröklési szokásjog – a vagyon egyenlő felosztása valamennyi gyermek közt – lehetővé, s egyúttal kívánatosá is tette a korai és általános házasodást. Nálunk a házasság, a családalapítás nem járt együtt szükségképpen új háztartás, új önálló termelőegység létrehozásával, új ház építésével – ami Nyugat-Európában a késői házasodás és a gyakori cölibátus egyik fő oka volt –, hanem az új házások rendszerint még sokáig a szülői ház fedele alatt maradtak és a szülőkkel közösen gazdálkodtak.

Az általános és korai házasodás következtében az „általános termékenység” – ismét csak Oroszország és a Balkán után – nálunk volt a legnagyobb Európában, hiszen a szülőképes korú nők nagyobb része élt, s a termékeny időszak viszonylag hosszabb részét töltötte házasságban, mint Európa egyéb országaiban. Ezer 15–50 éves korú nőre 1890-ben Magyarországon 168, Horvátországban 172 élveszületés jutott, Ausztriában csak 147, Németországban 145, a többi európai országban pedig ennél is kevesebb. Feltűnően alacsony volt viszont a „házas termékenység” mutatószáma: ezer 15–50 éves házasságban élő nőre nálunk 219 élveszületés esett, a Lajtán túl 249, Németországban 258, Olaszországban 248, Hollandiában 285, de Franciaországban csak 148. A házasságok termékenysége a 19. század közepe óta lassan csökkent – főleg a városokban –, a század végétől pedig gyors ütemben hanyatlásnak indult, különösen az ország nyugati és középső részein. Viszonylag nagy volt a házasságok termékenysége a Tiszántúl, valamint a Dunántúl nyugati és északi megyéiben. Az ország egyes vidékein viszont már az 1850-es évektől kezdve európai

viszonylatban igen alacsony termékenységi mutatókkal találkozunk. Ilyenek voltak mindenekelőtt a bánáti és dél-erdélyi román és szász lakosságú megyék, a Délkelet-Dunántúl (Baranya, Tolna, Somogy), valamint a Felvidék középső része (Hont és Gömör).

A termékenységre vonatkozó adatok azt mutatják, hogy Magyarországon a 19. század második felében, a gazdasági-társadalmi fejlettség szintjéhez képest viszonylag korán és nagymértékben elterjedt a születések korlátozása. Az erdélyi szászoknál, valamint a Dunántúl délkeleti részének falvaiban már a 19. század első felében divatos volt az egy vagy két gyermek rendszer. A századfordulón országos átlagban 4,3 élveszületett gyermek jutott egy családra, egy ún. teljes családra pedig – ahol az anya a termékeny időszak egészét, vagy legalább 20 évét házasságban töltötte – 5,3, közülük azonban csak 3 érte el a felnőtt kort. A törvénytelen születések arányszáma – a szülőképes korban levő hajadon nők számához viszonyítva – a korabeli Európában az Osztrák–Magyar Monarchiában volt a legnagyobb: 1890-ben ezer 15–49 éves nem házas nőre Magyarországon 44, Ausztriában 43 szülés jutott, Németországban ugyanakkor csak 27, a többi európai országban pedig ennél is kevesebb.

A magyarországi demográfiai modellnek a fentiekben röviden jellemzett sajátos vonásait tükrözik a legáltalánosabb demográfiai mutatószámok, az ún. reprodukciós együtthatók. A nyers reprodukciós együttható, amelyben lényegében az általános termékenység jut kifejezésre, nálunk jóval magasabb volt, mint a nyugat- és észak-európai országokban: 1900–1901-ben 2,60, Ausztriában 2,01, máshol 2 alatt. A termékenységi és halandósági viszonyokat együttesen tükröző, s így a tényleges népesség-reprodukciónál hívebben kifejező ún. nettó reprodukciós együttható viszont feltűnően alacsony: 1900–1901-ben 1,44, vagyis ugyanannyi mint a Lajtán túl (1,43), de alacsonyabb, mint Németországban, Dániában, Norvégiában, nem is beszélve Oroszországról vagy Bulgáriáról, ahol a nagy termékenység ellensúlyozta a nagy halandóságot. A magyarországi népesség-reprodukciónál tehát a századfordulón európai viszonylatban közepes mértékű volt.

A magyarországi népesség, korösszetételét tekintve, a legfiatalabb típusúak közé tartozott Európában. A korstruktúra szabályos piramis alakú volt, de „öregedése” 1870 és 1890 között már jól megfigyelhető. 1890-ben a lakosság 36,6%-a 14 éven aluli, a 60 éven felüliek arányszáma pedig

mindössze 6,9%. A munkaképes korúak (15–60 évesek) arányszáma némiképp csökkent 1869 és 1890 között: 58%-ról 56,5%-ra.

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy a magyarországi demográfiai modell a 19. század utolsó harmadában sajátos átmeneti típust képviselt. A kelet- és délkelet-európai típusú demográfiai modellhez kapcsolta a magas születési és halálozási arányszám, a nagy csecsemő- és gyermekhalandóság, az általános és korai házasság, s ennek következtében az általános termékenység és a nyers reprodukciós együttható magas értéke. Nyugat- és Közép-Európához állt viszont közel a születéskorlátozás viszonylag korai és általános elterjedése, a házas termékenységi mutató és a nettó reprodukciós együttható alacsony, s elég gyors ütemben süllyedő értéke.

A halálozási arányszám javulásához az 1880-as években jelentős mértékben hozzájárult az egészségügyi viszonyokban és a lakosság táplálkozásában bekövetkezett javulás. Az ármentesítések és a belvizek levezetése következtében egészségesebb lett az Alföld levegője, s megszűnt a korábban oly gyakori malária.

Az egészségügy országos szintű irányítására 1868-ban létrehozták az Országos Közegészségügyi Tanácsot, de a közegészségügyi viszonyok átfogó szabályozására csak 1876-ban került sor. A közegészségügyi törvény (1876:XIV. tc.) nemzetközi viszonylatban is jelentős alkotás volt, amely egységbe foglalta az egészségügy legkülönbözőbb ágait, s meghatározta az állam, a törvényhatóságok és a községek teendőit e téren. A törvény szabályozta az orvosi és a szülésznői gyakorlatot, a kórházak létesítésének és fenntartásának körülményeit, előírta a munkahelyek, iskolák, lakások, közintézmények egészségügyi ellenőrzésével, a járványos betegségek megelőzésével, illetve leküzdésével kapcsolatos teendőket. A törvény minden várost és 6 ezernél több lakosú községet orvos tartására kötelezett, aki a szegényebb betegeket ingyenesen volt köteles kezelni. A kisebb községeknek közösen kellett körorvost tartaniuk. A törvényben nagymértékben érvényesült a megelőzés gondolata, főleg a környezet egészségügyi ellenőrzése és feljavítása formájában, s ez tette nemzetközi viszonylatban is korszerűvé.

A közegészségügyi törvény gyakorlati végrehajtása nem ment mindentől egyformán könnyen, hiszen az ország számos vidékén hiányoztak ehhez mind az anyagi, mind a személyi feltételek. Érthető tehát, hogy

mintegy másfél-két évtizedbe telt, míg előírásai többé-kevésbé megvalósultak. A községek jelentős része nem rendelkezett megfelelő anyagi eszközökkel orvos tartására, s a rosszul fizetett vidéki körorvosi vagy községi orvosi állásokra sok esetben nem is akadt jelentkező. A törvényben előírt mintegy 1200 körorvosi állásnak 1878-ban csak 58%-a volt betöltve, de 1895-ben már csak a falusi közegészségügyi körök 16%-ában nem volt orvos. A városok orvosi ellátása lényegesen jobb volt, mint a falvaké. 1869-ben 2600 orvost és 900 sebészt írtak össze az országban, 1892-ben már 3500 orvos és 500 sebész működött. Országos átlagban 23 orvos jutott 100 ezer lakosra, de míg a Duna-Tisza közén 44, addig a Felvidéken 21, a Dunántúlon 19, Erdélyben 15, Horvátországban pedig csak 9 volt ez az arányszám. Ugyanakkor Ausztriában 28 (a nyugati tartományokban 35, Galíciában és Bukovinában 12), Németországban 34, Franciaországban 39, de Oroszországban csak 9 orvos jutott 100 ezer lakosra. A szülész-nők száma 5 ezerről 9 ezerre emelkedett 1869 és 1890 között.

A kiegyezéskor igen rossz volt hazánk kórházi ellátottsága: mindössze 44 kórház és egyéb gyógyintézet működött alig 4500 ágygal. A fejlődés a kórházi ellátás terén eléggé jelentős volt: 1896-ban már 263 kórháza volt az országnak (a börtönkórházak beszámítása nélkül), csaknem 17 ezer ágygal. (A Monarchia másik felében ugyanekkor 625 kórház működött, 38 ezer ágygal.) 1868-ban nyitották meg a Lipótmezőn az Országos Tébolydát, majd az 1880-as években a fővárosban két új közkórházat építettek: a pesti István és a budai Erzsébet kórházat. 1889-ben létesült a Székesfővárosi Bakteriológiai és Közegészségügyi Intézet, 1890-ben pedig megkezdte működését a budapesti Pasteur Intézet. A Budapesti Önkéntes Mentőtársulat 1883-ban alakult.

Az 1870-es években már az újszülöttek háromnegyed részét beoltották himlő ellen. A járvány azonban ennek ellenére ismételten felütötte fejét, ezért 1887-ben kötelezővé tették az újraoltást, s ez az intézkedés azután hamarosan végleg legyőzte ezt a korábban oly nagy mértékben pusztító kórt. 1873 után nem került sor nagyobb arányú kolerajárványra sem. Nem tudott megbirkózni a korszak orvostudománya és egészségügye a tbc-vel, amely évente átlagosan 40–50 ezer halálos áldozatot kívánt.

Az 1860-as és 70-es években egy-egy gyenge termés vagy aszály nyomán nem egyszer sújtotta éhínség az egész országot, vagy legalább egyes vidékeit. Az egyoldalú táplálkozás következtében gyakori volt a skorbut,

Erdélyben pedig a pellagra. Az 1870-es évek második felében és a 80-as években azonban a mezőgazdasági termelés gyors növekedése következtében lényegesen javultak a lakosság nagy tömegeinek élelmezési viszonyai.

1881 és 1883 között országos felmérést végeztek a népesség élelmezéséről. Az adatokat feldolgozó Keleti Károly arra a következtetésre jutott, hogy a nép tömegei rosszul és egyoldalúan táplálkoznak, s különösen fehérjét fogyasztanak a kívánatosnál jóval kisebb mennyiségben. Ugyanakkor azonban azt is megállapította, hogy Magyarország lakossága átlag több húst fogyaszt, mint Európa legtöbb országáé. Ha a rendelkezésünkre álló nemzetközi adatokat összehasonlítjuk, akkor valóban azt mondhatjuk, hogy a magyar lakosság táplálkozása az 1880-as években nem maradt el a közép- és nyugat-európai országok átlagos szintjétől. A Keleti által közzétett adatok szerint Magyarország egy lakosa 3100–3200 kalóriát fogyasztott naponta, a közép- és nyugat-európai országokban ugyanekkor szintén 2800–3200 kalória jutott egy főre. Az egy főre jutó évi húsfogyasztás Magyarországon 34,5 kg volt, Németországban 37, Franciaországban pedig 35 kg. Nálunk aránylag jóval több zsiradékot (szalonnát és disznózsírt), több tésztafélét, de kevesebb tejet és tejterméket fogyasztottak, mint Európa nyugati országaiban. A napi kalóriefogyasztásnak csak 28%-a származott húsból és más állati eredetű táplálékból.

A táplálkozás mennyiségét és minőségét illetően számottevő különbségek mutatkoztak egyrészt a városok és a falvak, másrészt az ország középső részei és a peremvidékek között. Országos átlagban egy lakos 70 forint értékű élelmiszert fogyasztott évente, a városokban viszont ez az érték elérte a 94 forintot. Egy városi lakosra évente átlag 64 kg hús jutott, egy falusira csak 28,8 kg. A városi ember kevesebb, de jobb minőségű kenyeret evett, mint a falusi. A Duna–Tisza közén egy lakos évi táplálékának átlagos értéke 81 forint volt, a Dunántúlon 70 forint, Erdélyben 65 forint, a Felvidéken és a Tiszántúlon csak 61–62 forint. A legjobban az ország középső részein – a Duna–Tisza közén, a Tisza-mentén, a Dunántúl keleti részén – táplálkoztak, itt ették a legtöbb húst, s viszonylag kevesebb, de jó minőségű fehér búzakenyeret. A Dunántúl délnyugati részén, a Felvidéken, Erdélyben és északkeleten kevesebb húst, több burgonyát, több, de gyengébb minőségű kenyeret fogyasztottak.

A magyar búza és liszt világhírű volt, a búzatermelés egyharmada kiviteltre került, az ország lakossága azonban meglepően kevés búzát fogyaszt-

tott ekkoriban. Az egy főre eső cerealia fogyasztás elérte ugyan a két mázsát, de csak egyharmada volt búza, egynegyede rozs, s csaknem 40%-a árpa, zab és kukorica. Fehér búzakenyérrel csak Bács, Torontál, Csanád, Békés, Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben ettek nagyobb mennyiségben. A Dunántúlon, valamint a Felvidék középső részén a rozskenyér dívott; a Felvidék északi szlovák megyéiben a rozs mellett főleg árpa- és zabkenyérrel fogyasztottak; Erdélyben, Kelet-Magyarországon pedig a kukoricakenyér volt általános. Nemzetközi átlagban is kiugróan nagy volt a pálinkafogyasztás (23 liter fejenként), de igen csekély a cukor (2,76 kg), és a kávé (0,52 kg fejenként) fogyasztása.

49. táblázat

Egy lakos átlagos évi élelmiszerfogyasztása Magyarországon (1881–1883)
(kilogramm)

Élelmiszer	Magyarország	Városok	Falvak	Magyar	Szlovák	Román
				többségű megyékben		
Hús és tojás	36,75	67,79	30,79	41,07	23,25	28,50
Szalonna és zsír	26,66	33,13	28,37	30,24	15,00	24,46
Tej és tejtermék	38,83	55,93	35,63	39,63	40,32	38,64
Búzakenyér	43,91	60,92	40,74	50,59	11,41	40,58
Rozskenyér	49,07	52,73	48,39	58,21	58,65	29,60
Árpa- és zabkenyér	17,45	3,76	20,00	10,83	75,19	5,01
Kukoricakenyér	32,50	11,69	36,39	22,11	0,75	69,92
Kenyér összesen	142,93	129,10	145,52	133,74	146,00	145,11
Tésztaliszt	58,53	59,24	58,38	55,16	60,35	68,58
Kásafélék	10,52	10,41	10,54	11,41	15,93	2,53
Burgonya	112,25	81,48	117,99	103,56	176,71	99,44
Főzelék, saláta	112,87	118,50	111,82	109,99	120,80	101,99
Gyümölcs	35,56	33,13	36,02	33,92	27,88	44,57
Bor (liter)	26,15			31,57	6,40	13,98
Pálinka (liter)	23,09			21,44	28,12	26,48
Sör (liter)	4,06					

KÜLSŐ ÉS BELSŐ VÁNDORLÁS

A gazdasági növekedéssel és a közlekedés forradalmával párhuzamosan megélné a lakosság földrajzi mobilitása. A még mindig számottevő bevándorlás a kiegyezés utáni évtizedekben már egyre kevésbé tudta ellensúlyozni a növekvő kivándorlást, így a vándorlási mérleg évtizedről évtizedre növekvő hiánnyal zárult. A kivándorlás kezdetben elsősorban a szomszédos országokba irányult: a Dunántúl és a Felvidék nyugati megyéiből Ausztriába, a Dél-Dunántúlról és a Duna-Tisza közéről Horvátországba és Szlavóniába, Erdélyből pedig Romániába. Ausztriában 1857-ben 50 ezer, 1869-ben 88 ezer, 1880-ban 167 ezer, 1890-ben pedig 213 ezer magyarországi illetőségűt írtak össze, míg Magyarországon 1880-ban csak 145 ezer, 1890-ben pedig 156 ezer volt a lajtántúli származásúak száma. Horvátországban 1880-ban 52 ezer, 1890-ben 80 ezer magyarországi honos élt. 1880 és 1890 között Erdélyből mintegy 50 ezren vándoroltak ki Romániába, kétharmadrészt románok, egyharmadrészt székelyek.

50. táblázat

Kivándorlás az Osztrák–Magyar Monarchiából a tengerentúlra (évi átlagok)

Év	Az európai kikötők adatai szerint kivándorolt		Az Egyesült Államokba bevándorolt	
	a Monarchiából	Magyarországról és Horvátországból	a Monarchiából	Magyarországról és Horvátországból
1861 – 65			180	82
1866 – 70			1 380	15
1871 – 75		769	6 583	663
1876 – 80	12 890	2 521	8 010	1 529
1881 – 85	35 109	13 832	29 718	10 235
1886 – 90	53 688	23 533	41 026	15 301
1891 – 95	62 713	25 006	55 488	23 541
1896 – 1900	75 700	32 056	63 054	20 860*
1901 – 05	191 211	110 187	188 848	**
1906 – 10	264 616	137 188	240 205	128 962
1911 – 13	205 714	104 443	197 588	95 845

* 1896 – 98

** nincs adat

A tengerentúli kivándorlás az 1860–70-es években még szórványos volt, s csak az 1880-as és 1890-es években öltött nagyobb méreteket, különösen az Északi- és az Északkeleti-Felvidék megyéiből. Az Európából Amerikába kivándorlók zöme a 19. század első felében Angliából és Írországból származott. A század közepén indult meg a németországi kivándorlás, majd az 1860-as évektől a skandinávok is tömegesen keltek át az óceánon. Az 1880-as években kapcsolódott be intenzíven a kivándorlási mozgalomba Dél- és Kelet-Európa, elsősorban Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia. A magyarországi és ausztriai kivándorlás azonban – a kivándorlók számát a lakosságéhoz viszonyítva – nem ért el olyan méreteket, mint korábban az íreké vagy skandinávoké, egyidejűleg pedig az olaszoké. Bár a kivándorlók jelentős része visszatért, a vándorlási veszteség 1880 és 1890 között már meghaladta a 200 ezer főt.

A több mint 200 ezer kivándorló mellett 1880 és 1890 között csaknem 600 ezer állampolgár változtatott lakóhelyet az ország határain belül. Ennyivel – vagyis 51%-kal – nőtt ugyanis azoknak a száma, akiket illetőségi helyüktől távol, de az országon belül írtak össze a népszámlálás alkalmával (1880-ban 1 165 000, 1890-ben 1 755 000). A belső vándorlás növekedését mutatja az a tény is, hogy 1880-ban az ország lakosságának 25,6%-át, 1890-ben 26,6%-át írták össze születési helyétől távol.

A Dunántúl megyéiben 32%, Erdélyben pedig csak 18% volt azok aránya, akik szülőhelyüktől távol éltek. A megyékben a lakosság 75%-a, a városokban viszont csak 54%-a (Budapesten 38%-a) volt helybeli születésű, tehát a belső vándorlás elsősorban a városok felé irányult. Az elvándorlás a legnagyobb arányú az Északi- és Északkeleti-Felvidéken, valamint a Dunántúlon volt, az odavándorlás pedig Budapesten és a Bánátban. Budapest nemcsak a közvetlen környékről, hanem az egész országból vonzotta magához a népfelesleget. A fővárosba települők túlnyomó része a Dunántúlról és a Felvidékről származott. Jelentős népességet vonzottak magukhoz a gyorsan fejlődő bánya- és iparvidékek Esztergom, Nógrád, Borsod, Baranya és Hunyad megyékben. Az Északi- és Északkeleti-Felvidékről az Alföldre, az Alföldről pedig a Bánátba áramlott a népfelesleg.

51. táblázat

A belső népcseré mérlege Magyarországon

Országgrész	Az odavándorlási (+), illetve elvándorlási többlet (–) a jelenlevő népesség %-ában	
	1870–1880	1880–1890
Duna bal partja (Északi-Felvidék)	– 1,54	– 2,72
Duna jobb partja (Dunántúl)	– 1,16	– 2,56
Tisza jobb partja (Északkeleti-Felvidék)	– 1,62	– 2,05
Tisza bal partja (Tiszántúl)	– 0,02	– 0,34
Tisza – Maros köze (Bánát)	+ 0,27	+ 0,23
Erdély	+ 0,05	– 0,09
Duna – Tisza köze (Budapest és Pest megye nélkül)	– 0,58	– 1,60
Pest megye (Budapesttel)	+ 8,37	+ 14,88

2. A TELEPÜLÉSI ÉS A TÁRSADALMI STRUKTÚRA

A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT FEJLŐDÉSE

A gazdasági növekedés és a demográfiai változások átalakulást eredményeztek az ország települési viszonyaiban is.

Magyarország nyugati, északi és keleti peremvidékein, amelyek nem kerültek török uralom alá, lényegében megmaradt a középkori települési viszonyok folytonossága. Ezekre a vidékekre az európai, illetve közép-európai településtípusok voltak a jellemzők: a kis és közepes nagyságú szabályos falvak, a Dunántúl délnyugati részén a törpefalvak (az őrségi „szeres” települések), valamint az európai típusú iparos-kereskedő városok.

Az Alföld és a Dunántúl török uralom alá került részein a középkori településhálózat elpusztult, több tucat falu lakossága egy-egy városba, mezővárosba futott össze, amelynek területe és lakossága ennek következtében aránytalanul megnövekedett. Ezeknek az egymástól távol fekvő, nagy határu óriásfalvaknak a határában a 16–18. században extenzív állattenyésztés folyt, s ennek megfelelően ott egy sajátos, Európa nyugati

és középső részein ismeretlen településforma alakult ki, az ún. kertes település. E településekre a lakóháztól elkülönült gazdasági udvar volt jellemző. A belső részekben nem volt szabályszerű utcahálózat, s az elkerített házak egymáshoz zsúfolva valóságos labirintust alkottak. A lakóházakból álló belső településmagot a gazdasági udvarok, a „kertek” széles övezete vette körül. E „kertekben” voltak az istállók és a gazdasági épületek, s minden családnak volt egy belső és egy külső telke. A település magjából belülről kifelé szélesedő utak vezettek sugarasan minden irányban. A települések körül három egyre szélesedő övben terültek el a belső legelők, a szántóföldek, majd a külső legelők. Ezek a sajátos alföldi agrártelepülések a 19. század első felében gyorsan növekedtek, s 1850-ben már 26-nak a lakossága meghaladta a 10 ezret. Egy részük megmaradt óriási falunak, más részük városi jogállást vívott ki magának. A 19. század végén az Alföldön nem volt ritka a 20–30 ezer lakosú nagyközség (Békéscsaba, Békés, Csongrád, Orosháza, Szarvas). Az Alföld és a Kelet-Dunántúl sajátos települési viszonyainak volt a következménye, hogy Magyarországon jóval több volt a népes (tízezernél több lakosú) települések száma, mint Ausztriában, s egy-egy település átlagos lakosságszáma csaknem kétszer annyi volt, mint a Lajtán túl.

A településhálózat sűrűsége és a települések átlagos nagysága tekintetében igen nagy különbségek mutatkoztak az ország egyes vidékei között. 1890-ben az Alföld hét megyéjében 1000 km²-re átlagosan 12 város és község esett (Csongrád és Hajdú megyében 6–6, Békésben 8), a Dél-nyugat-Dunántúlon több mint 100 (Vasban 123, Zalában 112), a felvidéki megyékben 70 (Sárosban 99, Trencsénben 87), Erdélyben 43, Horvátországban viszont 164 (Varasd megyében 342, Zágráb megyében 223). Egy-egy település átlagos lakosságszáma a hét alföldi megyében 6277 (Budapest nélkül is 5292), ezen belül Csongrádban 13 755, Békés és Hajdú megyékben 9000 felett volt, Fejér megyében 2160, a dombos, hegyes peremvidékeken viszont ezer alatt: Vasban 631, Zalában 710, Baranyában 900, a felvidéki megyék átlagában 682, Erdélyben 949, Horvátországban 314.

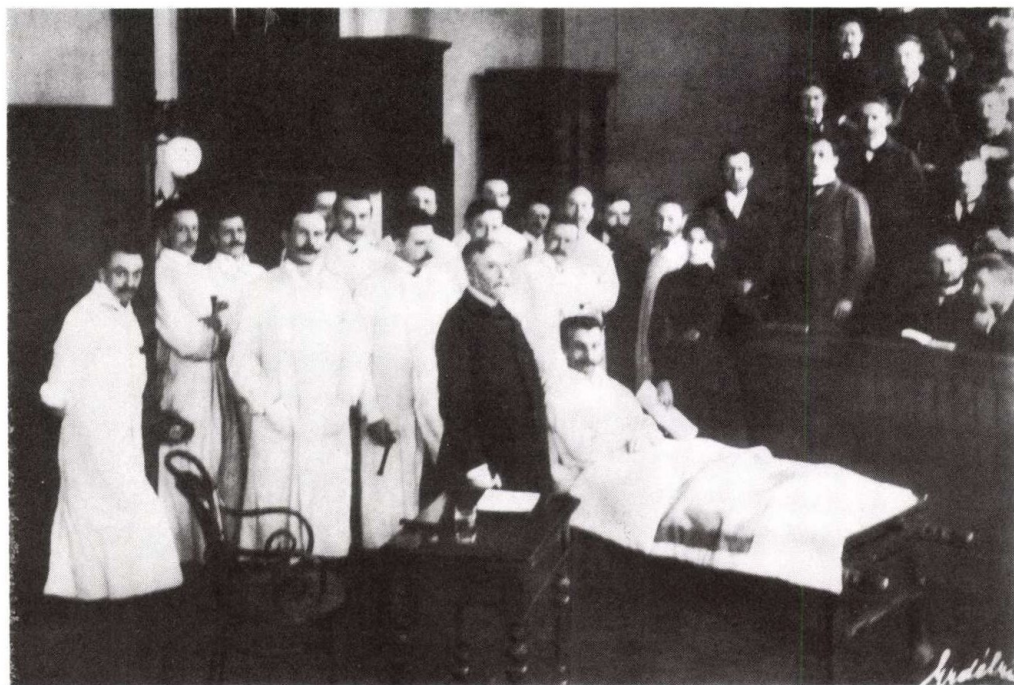
A 19. század második felében kibontakozó tőkés fejlődés nyomán egyrészt az ipari és kereskedővárosok, forgalmi központok indultak gyors fejlődésnek, másrészt – különösen a bánya- és nehézipari vidékeken – szinte teljesen új városok és települések nőttek nagyra (Resica, Anina,

Petrozsény, Salgótarján stb.). De az Alföldön és a Dunántúlon is létrehozott két új, sajátos településformát a tőkés agrárfejlődés. Az Alföldön az extenzív állattartásról a gabonatermelésre való áttérés, s az ármentesítések nyomán elterjedt a magányos település helyi formája, a tanya. A legelőket szétosztották és feltörték, s a lakosság egy része kitelepült a saját földparcelláján épült tanyára, mert a városoktól és falvaktól igen messzire, 10–20 vagy még több kilométerre levő szántóföldjeit csak így tudta megművelni. Hogy a tanyarendszer igazán csak a 19. század második felében fejlődött ki, azt jelzi az a tény, hogy 1850 táján az Alföld 7 megyéjében 65–70 helység határában mintegy 45–55 ezren éltek tanyákon, az egész terület lakosságának alig 2–3%-a. 1870-ben a tanyán élők száma már meghaladta a 200 ezret, 1910-ben pedig a 700 ezret. Hat alföldi város (Szeged, Debrecen, Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza, Kunszentmárton és Túrkeve) lakosságának 1850-ben még csak 12%-a élt tanyákon, 1870-ben már 30,3%-a.

A tanyarendszer kialakulása átalakította az alföldi nagy agrártelepülések képét is: a gazdasági udvarok és a gazdasági épületek a városból vagy községből kikerültek a tanyákra, az egykori „kerteket” és belső legelőket beépítették. A kertes települések átalakultak tanyás településekké.

Az Alföld sajátos viszonyai között tanyarendszer kialakulása egyrészt a gazdasági növekedés szükségszerű kísérőjelensége volt, amely lehetővé tette a gabonakonjunktúra kínálta lehetőségek kihasználását, másrészt azonban egyre inkább akadályává vált az ott élő lakosság további gazdasági és kulturális fejlődésnek. A tanyai lakosság többsége – néhány gyümölcs- és zöldségtermelő valamint baromfitenyésztő agrárváros kivételével – megrekedt az extenzív gabonatermelés szintjén, a várostól, közlekedési utaktól, orvostól, iskolától és templomtól távol, a hagyományos közösségekből kiszakadva, magára hagyatva, primitív anyagi, egészségügyi és kulturális viszonyok között tengődött. Az Alföld tanyavilága a századfordulón is az analfabetizmus, a nagy halandóság, a babona és kuruzslás fészke volt.

Az egykori robotoltató majorsági nagybirtokok tőkés üzemekké való átalakulása hozta létre a mezőgazdasági bér munkásság, a cselédség sajátos településeit, a pusztákat, vagy majorokat, amelyeken az agrárproletárok százazrei éltek a külvilágtól teljesen elzártan. Egy-egy ilyen pusztán – főleg a Dunántúl keleti és déli megyéiben, ahol a föld 60–70%-a a nagy-

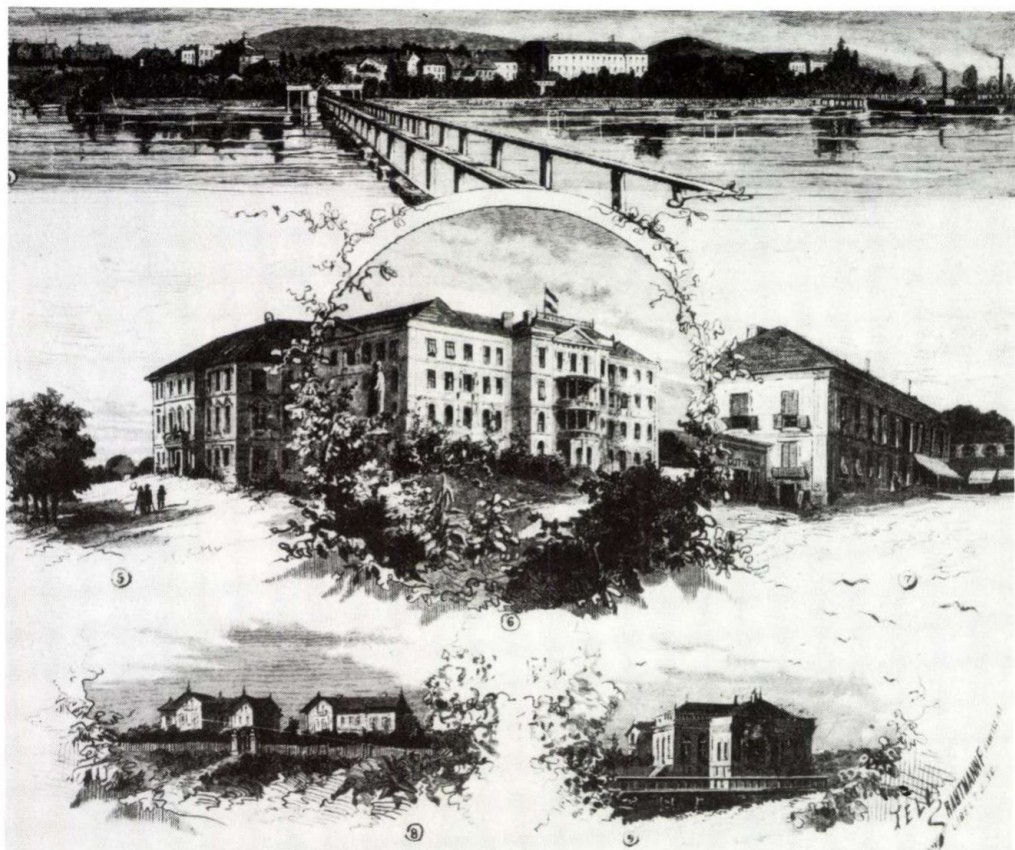
292. Korányi orvosprofesszor tanítványaival a klinikai előadóteremben

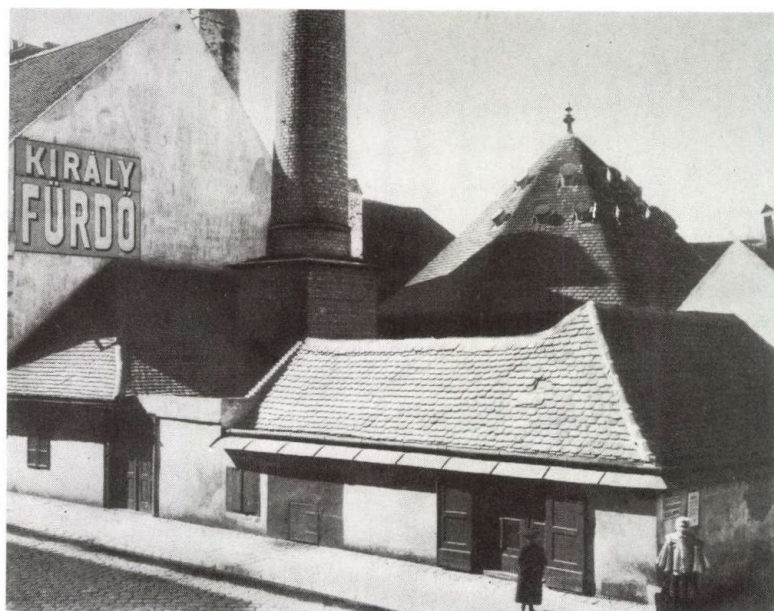
293. Hőgyes Endre, a budapesti
Pasteur Intézet alapítója

294. Hugonnay Vilma, az első magyar
orvosnő

295. Balatonfüred
1880-ban
(középen a kórház)

296. A budai
Király fürdő

299. A budai Fő utca
az 1876. februári
árvíz idején

297. A pesti Erzsébet tér (mai Engels tér) 1867-ben (előtérben a német színház, jobbra hátul a bazilika épülő kupolája)

298. Buda és Pest a Gellérthegy északi oldaláról 1870 körül (előtérben a Tabán házai)

300. A pesti
Sugárút az 1880-as
évek végén

302. A szegedi
árvíz 1879-ben ▶

301. A pesti Kerepesi út az 1880-as évek végén (előtérben a Népszínház)

303. A pécsi Széchenyi tér 1888-ban

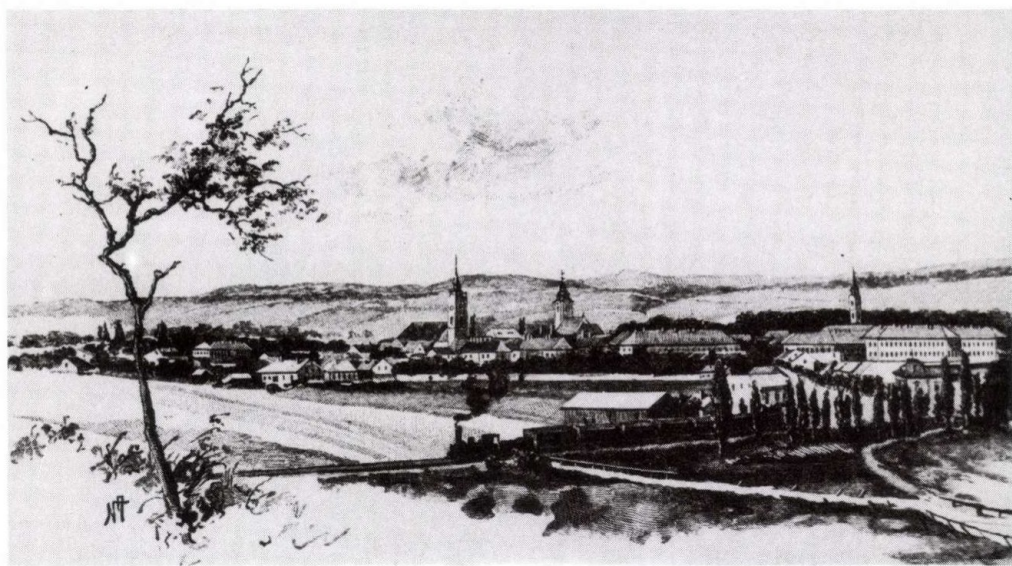

304. Az aradi
Városház tér
1890 körül

305. Medgyes,
erdélyi szász város

306. Abrudbánya
piaca

307. Rimaszombat látképe

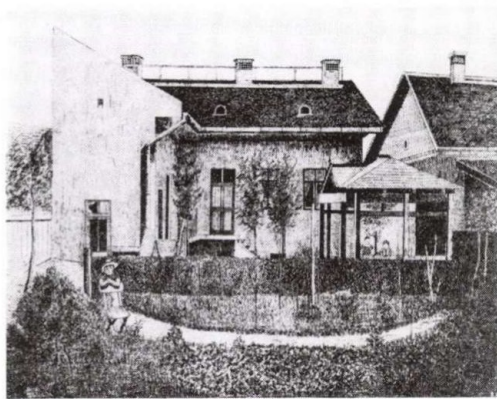
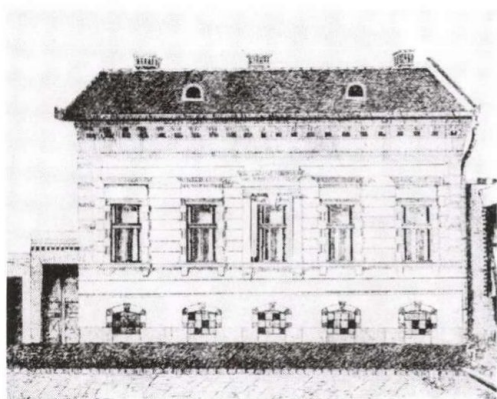
308. Nagykőrös főutcája

309. A ceglédi templomtér

310. Egy budai bérház udvara az 1876-os árvíz idején

311. Kertes családi ház a pesti tisztviselők telepén az 1880-as évek végén

312. Barlanglakások Kistétényben

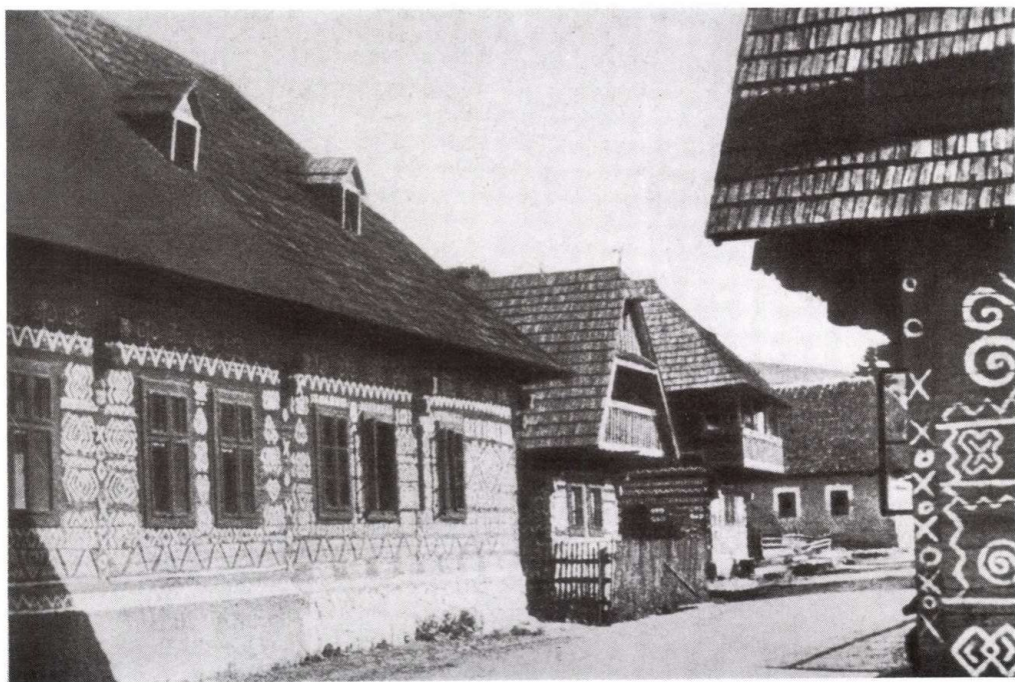

314. Csopaki présház homlokzata

313. Tabáni udvar 1889-ben

315. Anarcsi parasztház (Szabolcs megye)

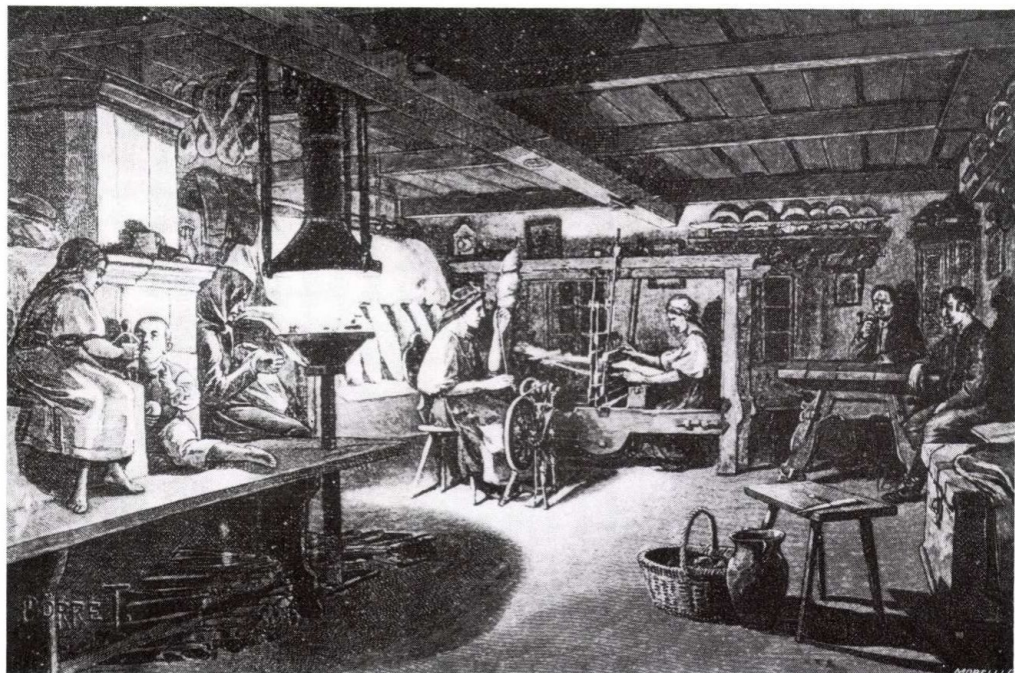
316. Szlovák faházak Trencsén megyében

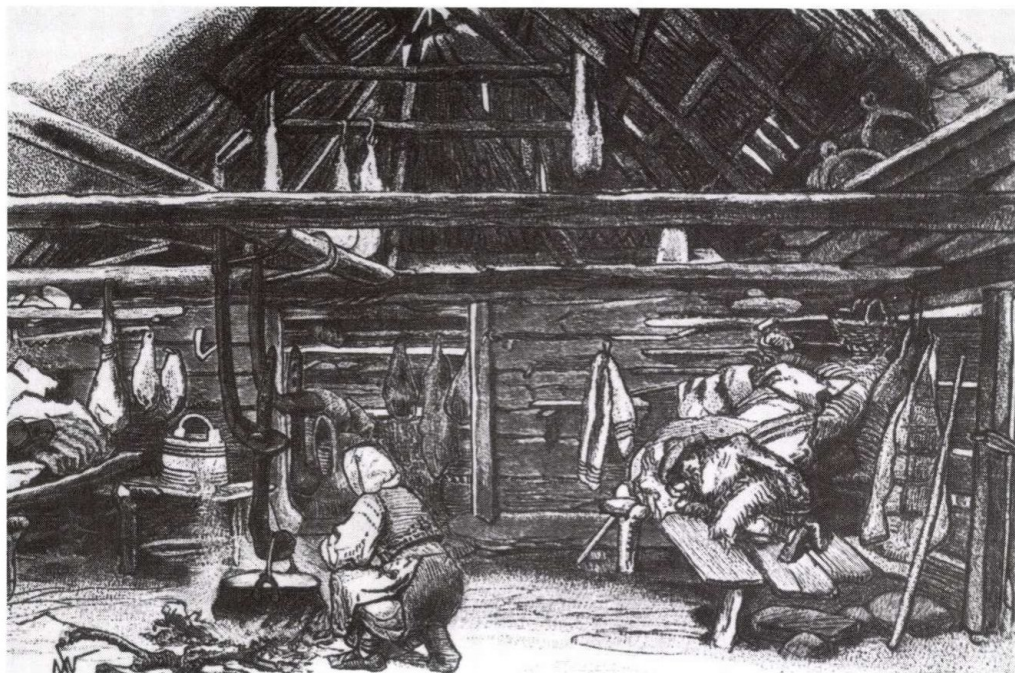
317. Csíki székely ház

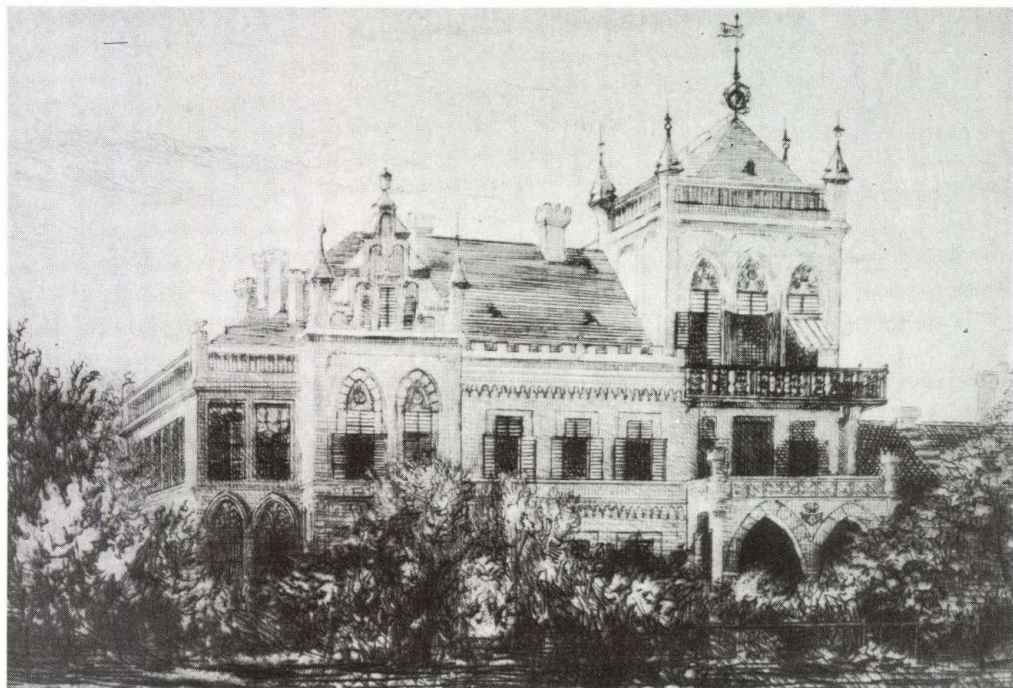
318. Kürtös kemencéjű palóc ház belseje

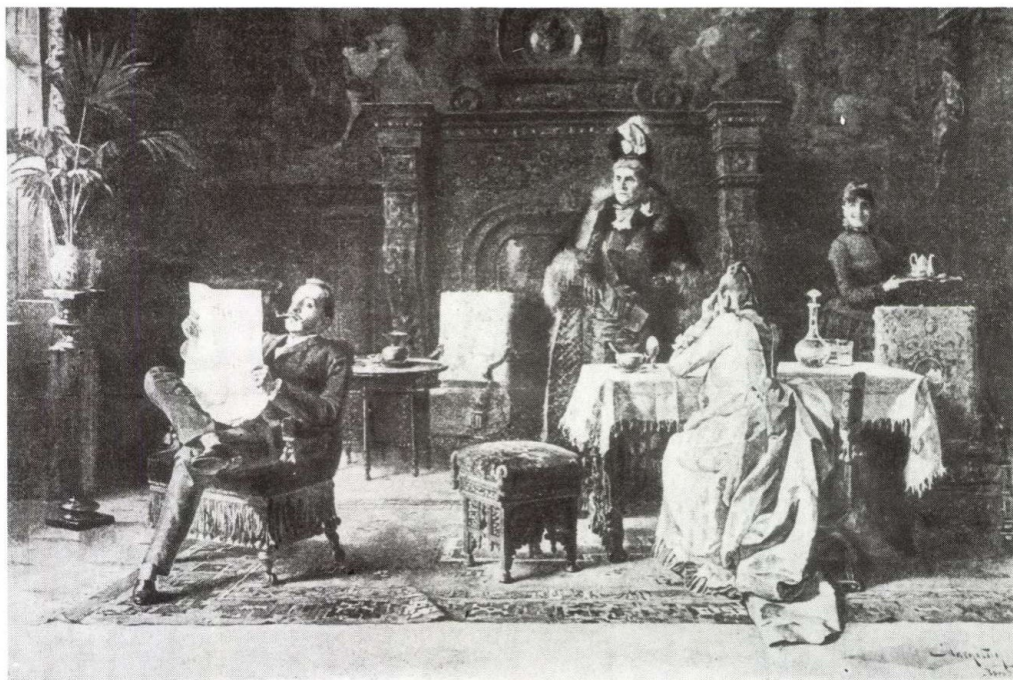
319. Turóc megyei szlovák parasztház szobája

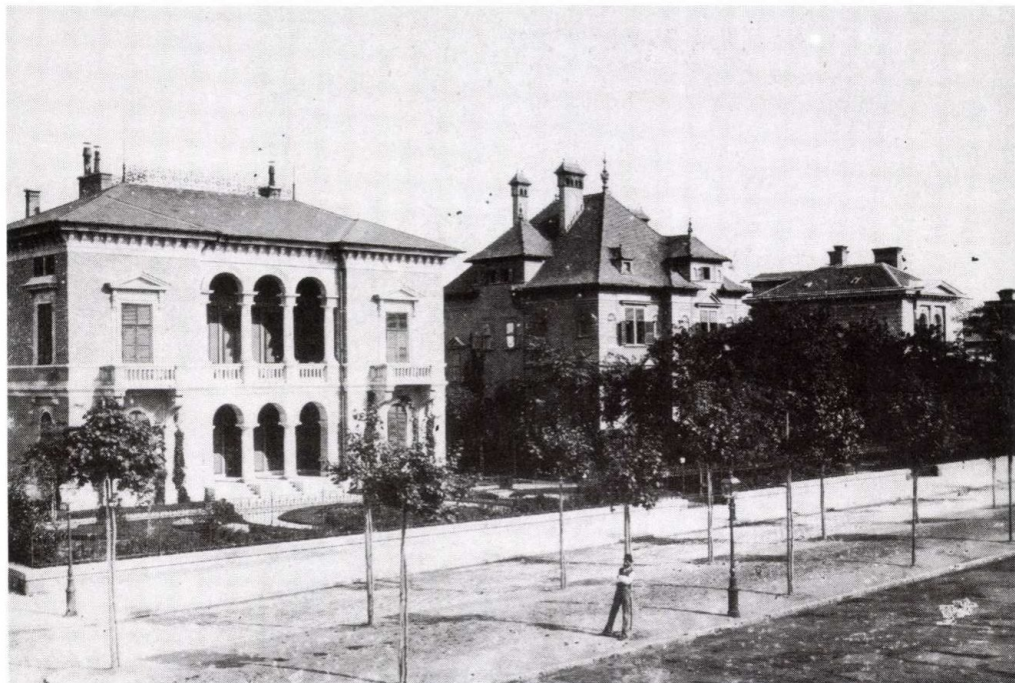
320. Havasi eszténa belseje Erdélyben

321. A szenttamási kastély 1885-ben

322. *A mézesetek.* Margitay Tihamér festménye

323. Arisztokraták és nagypolgárok villái a pesti Sugárúton, az 1880-as években

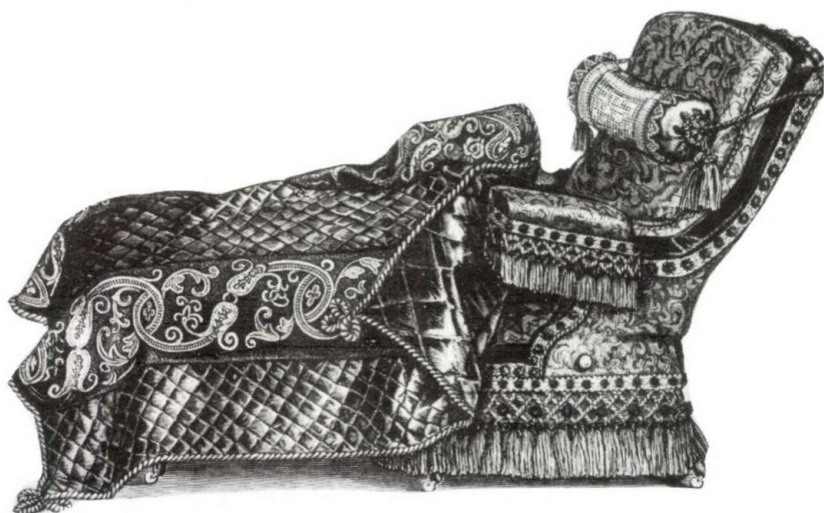
324. Sugárúti villa belseje

325. Családi
csoportkép az
1880-as évekből

327. Magyar ruhás
nő az 1880-as
évekből ▶

328. Női divat
1880 körül
a) házi öltözkék ▶
b) báli és társas
öltözkék ▶

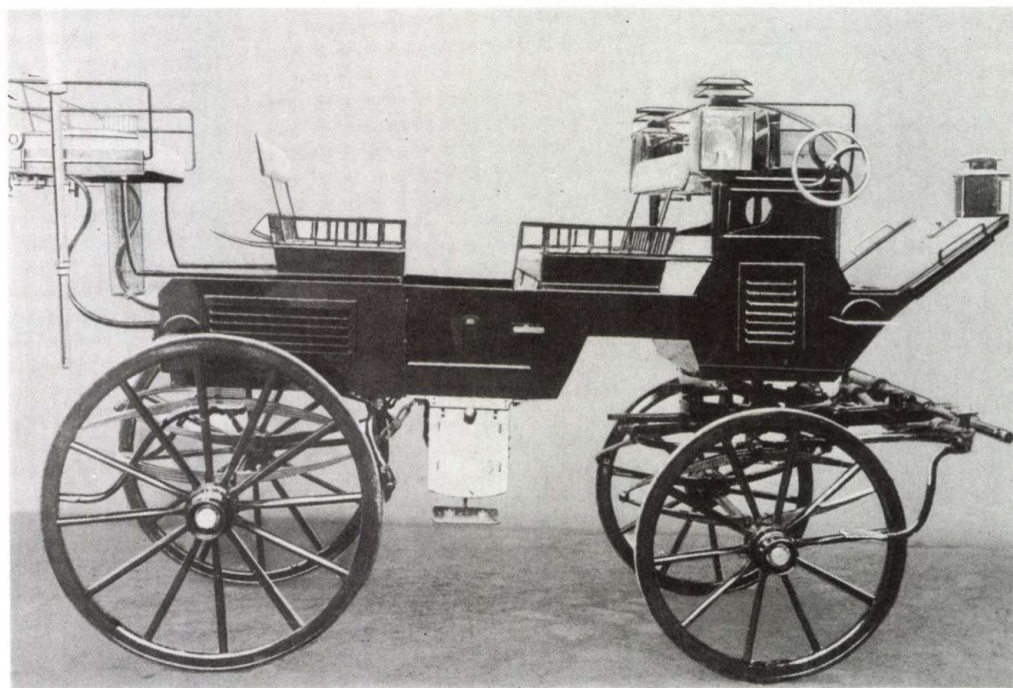

326. Pamlag
1880-ból

329. Udvari vadászat a gödöllői határban (az előtérben Ferenc József és Erzsébet királyné)

330. Nyolcszemélyes társas vadáskocsi (készítette a Kölber-kocsigyár)

331. A Kőzponti Kávéház Aradon

332. Lebuj a pesti Duna-parton az 1870-es években

333. Vasárnapi mulatság a pesti Népligetben

334. Népmulatság Békéscsabán

birtokosok tulajdonában volt – néha 100–200 család lakott együtt, a hosszú cselédházak szűk szobáiba és konyháiba zsúfolva, a mezőgazdasági nagyüzem vasfegyelem alatt álló, hierarchikus munkaszervezetében.

AZ URBANIZÁCIÓ MEGGYORSULÁSA

Miközben az ország lakosságának egy része – az alföldi tanyák és a dunántúli puszták népe – a 19. század második felében olyan települési viszonyok közé került, amelyek szinte légmentesen elzárták a külvilágban végbemenő civilizációs és kulturális fejlődéstől, a másik oldalon – az iparosodás és az áruforgalom fejlődése nyomán – gyorsuló ütemben haladt előre a városok növekedése.

A városi népesség pontos elhatárolása elég nehéz, hiszen egy település városi jellegét elsősorban nem jogállása vagy nagysága határozza meg, hanem azoknak a központi gazdasági, forgalmi, kulturális vagy közigazgatási funkcióknak a mennyisége és minősége, amelyeket az illető település betölt. Ezek a funkciók pedig a korabeli statisztikai adatgyűjtésekben igen nehezen foghatók meg. A városi joggal rendelkező települések egy-ötöde még a 19. század végén is stagnáló, hanyatló kis település volt, más városok népessége pedig túlnyomórészt mezőgazdaságból élt. A városi joggal nem rendelkező nagyközségek között viszont egy sor valóságos óriással találkozunk – 10, 20, sőt 30 ezer lakossal –, bár az is kétségtelen, hogy ezek nagy része sem volt funkcióit tekintve európai értelemben vett város, hanem csak nagyra nőtt falu.

A kiegyezéskor még fennállott Magyarországon a hagyományos városhálózat: 81 szabad királyi várossal, 88 rendezett tanácsú, illetve kiváltságos várossal és 719 mezővárossal. A szabad királyi városokban 1869-ben 1,2 millió lakos élt, az ország népességének mindössze 8,9%-a. A 81 város közül csak 27-nek volt 10 ezernél több lakosa, 30-nak a népessége viszont az 5 ezret sem érte el. Az iparral és kereskedelemmel foglalkozók arányszáma a lakossághoz viszonyítva 18 szabad királyi városban 10% alatt volt, s csak 21-ben haladta meg az európai típusú városokra jellemző 20%-ot. A városok jogi helyzetének újjárendezésére az 1870-es években került sor. A 81 – illetve Buda és Pest egyesítése után 80 – szabad királyi város közül mindössze 23 nyert törvényhatósági státust, 50-et rendezett tanácsú várossá minősítettek, 7 pedig elvesztette városi jogállását.

Ugyanakkor a jelentősebb mezővárosok közül kettőt – Baját és Hódmezővásárhelyt – törvényhatósági jogú, 56-ot rendezett tanácsú várossá alakítottak, a többi pedig nagyközséggé lett. A rendezés nyomán kialakult új városhálózat már jobban megfelelt a kapitalizálódó gazdaság és a polgárosodó társadalom tényleges urbanizációs viszonyainak. A 131 (25 törvényhatósági jogú és 106 rendezett tanácsú) város lakossága 1850-ben 1,4 millió, 1869-ben 1,9 millió, 1890-ben pedig 2,4 millió volt. 1850 és 1890 között az ország egész lakossága 30%-kal növekedett, a városoké pedig 73%-kal. 1850-ben a népesség 12,1%-a, 1890-ben pedig már 16,1%-a élt a 131 városi joggal rendelkező településen.

A városi jog és a városi jelleg azonban sok esetben nem fedte egymást. A 131 város közül 35-nek a lakossága 1890-ben sem érte el az ötezret, sőt haté a 2 ezret sem. Ugyanakkor viszont 34 nagyközség lakossága meghaladta a tízezret. Bár a városi jelleg és a városi funkció korántsem áll mindig egyenes arányban a lakosság számával, a népesség tömörülésére vonatkozó adatok mégis valamivel pontosabb képet nyújtanak a városfejlődés valóságos folyamatáról, mint a jogi státust alapul vevők.

52. táblázat

Magyarország népességének megoszlása a községek nagysága szerint
(Fiume nélkül)

Községek nagysága	Községek száma		Lakosság (ezer)		Növekedés (%)	A lakosság megoszlása (%)	
	1869	1890	1869	1890		1869	1890
1000 lakos alatt	9 518	8 754	4 499	4 322	-3,3	33,2	28,6
1000 – 2000 lakossal	2 400	2 469	3 286	3 398	+3,3	24,2	22,4
2000 – 5000 lakossal	993	1 156	2 889	3 395	+17,4	21,3	22,4
5000 – 10 000 lakossal	160	202	1 080	1 347	+24,7	8,0	8,9
10 000 lakos felett	79	105	1 808	2 672	+47,8	13,4	17,8
Összesen	13 170	12 686	13 561	15 133	+10,7	100	100

A 10 ezernél népesebb települések száma 1850 és 1890 között 53-ról 105-re nőtt, lakosságuk pedig 1,1 millióról 2,7 millióra, vagyis 2 és félszeresére. Ha az általános nemzetközi gyakorlat szerint az 5 ezer lakosnál népesebb településeket tekintjük városi jellegűeknek, akkor azt mond-